

LÁZÁR GUY

A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában¹

Az 1990-es parlamenti választások után a nemzeti identitással kapcsolatos kérdések, amelyek már a rendszerváltást megelőző évtizedekben is egyre jobban foglalkoztatták a politizáló közvéleményt, a politikai élet középpontjába kerültek. Ezt bizonyos mértékben természetesnek kell tekintenünk, mert az első világháború befejezése óta egy sor olyan eseményt élt át a lakosság, amelyek közvetlenül is érintették önbecsülését. Egyesek azért, mert nemzeti büszkeségét, nemzeti identitását és a népek önrendelkezésének elvét sértették (Trianon); mások azért, mert az ország függetlenségét semmisítették meg (a német megszállás, a szovjet megszállás és az 1956-os felkelés leverése); megint mások pedig azért, mert felvetették a többségi társadalom erkölcsi felelősségének kérdését (a zsidóüldözések). Más események pedig közvetve sértették a nemzeti méltóságot, mert olyan politikai rendszerhez kötődtek, amelyet egy megszálló hatalom kényszerített az országra. Itt nemcsak azokra az eseményekre kell gondolnunk, amelyek az emberek életét, szabadságát vagy alapvető életfeltételeit fenyegették (az ÁVH-s terrortól az államosításokon, a kollektivizáláson, a kulákprésen és a kitelepítéseken át az '56-ot követő megtorlásig); nem is csak azokra az intézkedésekre, amelyek emberi és állampolgári jogaik gyakorlásában akadályozták meg őket (a vallásgyakorlástól a véleménynyilvánításon és a szervezkedésen át az utazásig), hanem arra is, hogy a hatalom - különösen 1948 és 1956 között - idegen életmódot és kultúrát próbált az egész társadalomra rákényszeríteni.

A rendszerváltással megteremtődtek a nemzeti identitással összefüggő kérdések tisztázásának jogi feltételei. A politikai-társadalom-lélektani feltételek viszont sokat romlottak, mégpedig két, egymással összefüggő okból.

Egyrészt azért, mert az első szabad választásokat olyan pártok nyerték meg, amelyek azzal akarták megalapozni legitimitásukat, hogy a nemzet kizárólagos képviselőinek tüntették fel magukat. E célból a maguk testére szabták, *kanonizálták* a nemzeti identitás értelmezését, mégpedig úgy, hogy a hivatalos ideológia rangjára emelték a régi keresztény-nemzeti és az új népnemzeti ideológia egyfajta konglomerátumát. Ezek az ideológiák *normatívan* közelítik meg a nemzeti identitás kérdését: egyrészt meghatározzák a magyarság, a nemzeti kultúra, a „nemzeti sorskérdések” mibenlétét; másrészt pedig *erkölcsi parancsnak* tüntetik fel az így értelmezett nemzet szolgálatát. Ugyanakkor a választásokat követő hónapokban kiderült, hogy a kormánypártok nem ideológiájuk, hanem mérsékelt politikai programjuk miatt szereztek meg a választók többségének támogatását, és azóta ezt el is veszítették - vagyis a politikai dominanciájuk mögött nem húzódik meg ideológiai dominancia. Ezért harcot indítottak a tömegközlelési eszközök és általában a szocializációs intézmények feletti uralomért (Szabó 1994). Ebben a helyzetben a nemzeti identitásról folyó viták és a politikai-ideológiai harcok elválaszthatatlanul összefonódtak egymással, mert az identitás eltérő értelmezése automatikusan a kormánypártok elleni támadásnak és nemzetidegen vagy éppenséggel nemzetellenes cselekedetnek minősült.

A nemzeti identitás kérdését azok a társadalmi csoportok is belevitték a politikai életbe, amelyek a rendszerváltástól várták az előző rendszerben kialakult hátrányos helyzetük megváltozását, és amelyeknek csalódnuk kellett várakozásukban. E csoportok már a régi rendszerben sem annyira a kommunisták által érvényesített ideológiai preferenciák, mint inkább a megfelelő szellemi tőke hiányában kerültek hátrányos helyzetbe. Ezért az új rendszerben is csak a redisztribúciós elvek

megváltoztatásától várhatták helyzetük javulását, vagyis attól, hogy a hatalom másoktól vegye el azt, ami nekik hiányzik (Lázár 1993). Az új redisztribúciós elv pedig megint csak nem lehetett más, mint az általuk értelmezett nemzeti identitás: az, hogy ők, a keresztény nemzeti középosztályokból vagy a népből származó, a nemzetellenes kommunista rendszer által megalázott és megszorított emberek képviselik a nemzetet. E csoportok saját sorsukban látták annak igazolását, hogy *az ideológiai életben érvényesülő szociálliberális dominancia a bolsevik hatalom meghosszabbítása*, és ezért azoknak a radikális jobboldali erőknél a természetes bázisává váltak, amelyek - a politika és a tömegközlés történetében példátlan módon - *a rádió és a televízió nemzeti identitását* tették meg a politikai élet, a rendszerváltás központi kérdésének.

Ilyen körülmények között a korábbiaknál is nagyobb jelentősége lehet annak, hogy a lakosság egészének véleménye hogyan alakult ezekben a kérdésekben. Ezt elsősorban azokból a közvélemény-kutatásokból tudhatjuk meg, amelyek az elmúlt évtizedekben születtek a magyar lakosság nemzeti identitásáról. Ebben a dolgozatban azoknak a kutatásoknak az eredményeit tekintem át, amelyeket 1973 és 1992 között végeztem másokkal együtt e kérdéskörrel.² Ezen belül azt elemzem, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a magyarsághoz és magyar nemzetfogalomhoz kapcsolódó kisebbségekhez: a szórványmagyarsághoz, a szomszédos országokban élő magyarokhoz, a hazai nemzetiségekhez, a cigányokhoz és a zsidókhoz.³

Elméleti feltevések

Ahhoz, hogy a nemzeti identitással összefüggő jelenségeket egységes elméleti keretben értelmezhesük, legalább négy dolgot kell magunkban tisztáznunk:

1. azt, hogy mit értünk nemzeti (etnikai) identitáson (azonosságtudaton);
2. azt, hogy a lélektani és a társadalmi tényezők mennyire magyarázzák az etnikai konfliktusok kialakulását;
3. azt, hogy a társadalmi tényezők milyen feltételek mellett vezetnek etnikai versengéshez és konfliktusokhoz; végül pedig
4. azt, hogy a különféle nemzetmodellek egyidejű érvényesülése milyen hatást gyakorolhat a magyar lakosság nemzeti identitására.

A következő oldalakon ezekre a kérdésekre próbálok válaszolni.

Az etnikai identitást a társadalomlélektani kutatások eredményei alapján (Tajfel 1980, Doise 1980, Turner 1980) olyan *csoportidentitásnak* tekintem, amely a más etnikumokkal (nemzetekkel vagy nemzeti kisebbségekkel) való összehasonlítás folyamatában jön létre, és amely a többi csoportidentitással együtt a *társadalmi identitás* egyik alkotórészét képezi. Ugyanakkor azonban azt is gondolom, hogy a csoportidentitások nem közvetlenül vesznek részt a társadalmi identitás konstituálásában, hanem olyan „*identitás-aggregátumokon*” keresztül, amelyek *a különböző csoportidentitások azonos dimenziójú elemeiből állnak össze*.

Az egyik ilyen aggregátum a *státusidentitás*, amelyet az önazonosság, a kedvező önkép iránti szükséglet hoz létre. Azokból a csoportidentitás-elemekből alakul ki, amelyek az egyénnek a *szociális* nagycsoportokhoz való tartozását, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét tükrözik. Az etnikai identitás akkor és annyiban válik a státusidentitás egyik alkotóelemévé, amikor és amennyiben ilyen funkciókat tölt be. Ennek akkor van a legnagyobb valószínűsége, ha az egyén olyan nemzeti kisebbséghez tartozik, amely a többségi nemzethez képest különleges helyet foglal el a társadalmi munkamegosztásban. Az etnikai konfliktusok egyik részét azok az identitás válságok robbantják ki, amelyek az *etnikumok társadalmi státusának*

megrendüléséből erednek; e konfliktusokat *érdekvezérelt* etnikai konfliktusoknak nevezhetjük.

A másik „identitás-aggregátum” a *kulturális identitás*, amelyet az otthonosságérzés, a biztonság és a cselekvőképesség iránti igény hoz létre. Azokból a csoport-identitáselemekből alakul ki, amelyek az egyénnek a *kulturális* (nyelvi, etnikai, vallási stb.) nagycsoportokhoz való tartozását tükrözik. Az etnikai feszültségek másik részét azok az identitásválságok okozzák, amelyek a *nemzeti kultúrában bekövetkező paradigmaváltásból* fakadnak; e konfliktusokat olyan *értékvezérelt* etnikai konfliktusoknak tekinthetjük, amelyek csak közvetve kapcsolódnak az etnikumok érdekeihez.

A *nemzeti identitás* és a *nemzeti érzés*, a nemzettel való azonosulás és a hazaszeretet minden embert jellemez. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy mindenkinél egyforma lenne, mert a nemzettel való azonosulás tárgya és gazdagsága szintén a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely függvénye. Az alacsonyabb státusú csoportok nemzettudata elsősorban *affektív elemeken*, a társas és a tárgyi környezethez, a saját etnikumhoz és a szülőföldre fűződő érzelmeken alapul, és csak a magasabb státusú rétegeké töltődik fel nagyobb mértékben *kognitív elemekkel*, a saját nemzet és a más nemzetek történelmére, kultúrájára vonatkozó ismeretekkel (Lázár 1983, Lendvay 1993). Ennek megfelelően az alacsonyabb státusú rétegek nemzeti identitása apologetikusabb-nacionalistább, mint az átlag, a magasabb státusúaké pedig önkritikusabb-patriótább (Martinussen 1986).⁴

Az etnikai konfliktusok okainak vizsgálatánál a lehető legélesebben el kell választanunk egymástól egyfelől a *lélektani* (kognitív pszichológiai, társadalomlélektani és személyiség-lélektani), másfelől pedig a *társadalmi* (gazdasági, szociális és kulturális) tényezőket. Az előbbiek ugyanis elsősorban az interetnikus kapcsolatokban tapasztalható *percepció torzulásokat* magyarázzák; ezért inkább *keretfeltételekként, működési mechanizmusokként és diszkriminációs eszközökként*, mint *okokként* jöhetnek számításba. A percepció torzulások elsősorban a mindennapi tükrözés sajátosságaiból, az egyensúlyelvű megismerés korlátaiból fakadnak, és ezen az sem változtat, hogy a megértés és jelentésadás összefonódása miatt manipulációs eszközként is funkcionálhatnak (Bourdieu 1985, Kovács Mónika 1993, Wald é. n.). *A kategorizációs és attribúciós eljárások* által létrehozott *reprezentációk* elsősorban a csoportok között már kibontakozott versengést képezik le; annyiban járulnak hozzá a feszültségek fokozódásához, hogy igazolják az etnikai egyenlőtlenségeket és az ellenséges beállítottságot, illetve anticipálják a konfliktusokat (Doise 1980, Csepeli 1984). Az *előítéletek* pedig elsősorban azt teszik lehetővé, hogy a már hátrányos helyzetben lévő csoportok negatív vonatkoztatási csoportokat jelöljenek ki maguknak, és ezekhez képest előnyösnek érezzék helyzetüket; akkor válnak társadalom-lélektani tényezőkből társadalmi tényezőkké, ha az egyes csoportokhoz rendelt előnyök vagy hátrányok nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg, és emiatt a szociális konfliktusok csoportközi konfliktusokként jelennek meg az emberek szemében (Csepeli 1984).

Míg az előítéletekre vonatkozóan elfogadhatjuk azt az allporti meghatározást, hogy „az előzetes ítéletek akkor válnak előítéletekké, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk” (Allport 1977: 39), az előítéletes *beállítottságokat* és különösen a nacionalista, sovíniszta vagy rasszista *érzületeket* nem tekinthetjük eleve egységes és merev lélektani entitásoknak. Ezeket ugyanolyan differenciáltan kell kezelnünk, mint a közvéleménnyel foglalkozó szakirodalom a *véleményeket*, vagyis meg kell különböztetnünk őket az intenzitásuk, az identifikációs szintjük, a kognitív-affektív kötöttségük (Angelusz 1983) és főleg a koherenciájuk szerint: azok a

fokozatok, amelyeket Allport (1977) különböztet meg egymástól az előítélettől a cselekvésig vezető úton, minden valószínűség szerint összefüggnek azzal, hogy az előítéletek mennyire ágyazódnak bele az egyének személyiség-struktúrájába.⁵ Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy az esetek nagy részében az asszimilációs konfliktusokat kísérő előítéletek valójában olyan *szociális* előítéletek, amelyek csak az asszimiláns csoport antropológiai sajátosságai miatt öltenek etnikai-faji jelleget, és amelyek az asszimiláció befejeződésével eltűnnek. („Olyan rendesek, hogy már nem is cigányok.”)

Az *etnocentrizmus* fogalmával még óvatosabban kell bánnunk, mert a pozitív auto- és a negatív heterosztereotípiák Tunmer megállapításától eltérően nem függenek össze feltétlenül egymással (Allport 1977): míg saját csoportjukat valóban elsősorban kedvező tulajdonságokkal jellemzik az emberek, az, hogy más csoportokat milyen vonásokkal ruháznak fel, attól függ, hogy ezek pozitív vagy negatív referenciacsoportokként jelennek-e meg számukra. A saját csoport felértékelése csak akkor vonja szükségszerűen magával más csoportok leértékelését, ha a csoportok közötti versengés csoportkonfliktussá fajul, és a negatív referenciacsoportok ellenséges csoportokként jelennek meg. Az, hogy az emberek kedvezőtlen tulajdonságokkal is jellemzik saját csoportjukat, egyébként is azt mutatja, hogy az attribúciókat nemcsak a saját csoport és a más csoportok közötti interakciók befolyásolják, hanem az egyén személyiségstruktúrája, illetve az egyén és a saját csoport közötti interakciók is; így például azok az emberek, akik saját csoportjukat hibáztatják kudarcaikért, az átlagosnál kedvezőtlenebbül ítélik meg ezt, vagy éppenséggel a saját csoportjukat ítélik meg kedvezőtlenebbül (ingroup-gyűlölet).

A percepciók zavarokat nemcsak a megismerés lélektani mechanizmusai magyarázzák, hanem azok az *egyoldalú tapasztalatok* is, amelyek az egymással versenyben vagy konfliktusban álló csoportok eltérő pozíciójából fakadnak. Ezt mutatja az a példa, amelyet Bibó István hoz fel a zsidók és a nem zsidók kapcsolatának illusztrálására.⁶

A nemzeti-etnikai problémák társadalmi okait Suzan Olzak (1993) szerint azokban az érdekelletétekben fedezhetjük fel, amelyek „a gazdasági és politikai struktúrákban bekövetkező nagyarányú változások (a modernizáció)” miatt alakulnak ki a különböző etnikai csoportok között. A modernizáció ugyanis *az etnikai versenyre és konfliktusra vonatkozó ökológiai elmélet szerint* „a versengés szintjeit az egyes csoportok között eltolja, és ezáltal gyakorol hatást a faji/etnikai konfliktusok mértékére.” E konfliktusokat Olzak szerint akkor értelmezhetjük egységes elméleti keretben, ha a kollektív cselekvésre és etnicitásra vonatkozó empirikus kutatásokat összekapcsoljuk *a versenyre és konfliktusra vonatkozó humán ökológiai nézetekkel*. Ha megfogadjuk e tanácsot, azt állapíthatjuk meg, hogy *Magyarországon a bevándorló* kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusok három szinten, illetve formában jelennek meg, amelyek a beilleszkedés három fázisának felelnek meg. (A következő két pontban szereplő idézetek Olzaktól származnak.)

A konfliktusok első típusát az *asszimilációs* konfliktusok alkotják; ezek az asszimilációs elmélet szerint abból fakadnak, hogy „azok a különbségek, amelyek a csoportok között kulturális tekintetben, különösen a nyelv és a szokások terén fennállnak, akadályozzák az újonnan érkezettek társadalmi befogadását”. 1867 előtt a vallási különbségek és a vallási antiszemitizmus hagyományai miatt elsősorban a zsidók bevándorlása okozott Magyarországon asszimilációs konfliktusokat, 1945 óta pedig a cigányoknak a többségi társadalomba való „betörése” okoz ilyeneket (Szabó 1984/85).

Az asszimilációs konfliktusok az asszimilációs elmélet egyes képviselői szerint hosszabb távon megoldódnak, mert „az etnikai egyenlőtlenségek csökkenése (jövedelem, foglalkozás, nevelés és néhány más erőforrás szempontjából) kihúzza a talajt az etnikai és faji viszálykodások alól.” Azokban az esetekben viszont, amikor az asszimiláció az etnikumok közötti munkamegosztás miatt *megosztott munkapiacon* valósul meg, az asszimilációs konfliktusokat *versenyhelyzetből, fakadó konfliktusok* válthatják fel: „etnikai konfliktus gyakran azokkal az igen sikeres kisebbségekkel szemben alakul ki, akik közvetítői tevékenységet folytatnak.” E konfliktusokat azonban a hazai tapasztalatok szerint nem feltétlenül az idézi elő, hogy „az ilyen munkából származó siker azokat a domináns csoportokat fenyegeti, amelyek bizonyos foglalkozásokat kisajátítottak”: 1867 után a bevándorló zsidóság és a liberális nemesség között kialakult munkamegosztás következtében az előbbi „sajátította ki” a vállalkozói és a szabad értelmiségi pályákat. Ez azonban még nem vezetett versengéshez, mert „két populáció között akkor van verseny, ha az egyik jelenléte a másikat korlátozza”. Mégpedig „A verseny olyan körülmények között indul meg, amikor *a fundamentális élettérben* (abban a környezetben, amelyben a csoport versenytárs nélkül fenntarthatja magát - L. G.) átfedés van”; ezek a körülmények akkor alakultak ki, amikor az elszegényedő nemességből és a honorációértelmiségből kialakuló „keresztény középosztályok” is megjelentek a zsidóság által „kisajátított” pályákon. Ugyanakkor a versengés megindulása sem vezetett még konfliktusokhoz, mert ez „akkor alakul ki, amikor *élettérátfedés* lép fel, vagyis akkor, amikor ugyanazon *a realizált* élettéren belül (a fundamentális élettérnek abban a részében, amelyet a csoport ténylegesen elfoglal vagy kiaknáz - L. G.) két vagy több csoport találkozik.” A találkozás akkor következett be, amikor Trianon beszűkítette a „keresztény középosztályok” életterét.

A versenyhelyzetből fakadó konfliktusokra nemcsak ezt a konfliktust hozhatjuk fel példaként, hanem azokat is, amelyek az elmúlt évtizedekben alakultak ki Magyarországon egyes cigány és nem cigány rétegek között. E konfliktusoknak két válfajuk volt, illetve van. Korábban az az anyagi támogatás okozott feszültségeket, amelyet a kormányzat nyújtott a „munkakerülő” cigányoknak (Pártos 1979, Tomka 1991); most meg annak a még nagyon vékony vállalkozói rétegnek a megjelenése kelt ellenérzéseket, amely a „lopással, csalással, hazudozással foglalkozó” cigányságból emelkedett ki.⁷ Bizonyos értelemben azokat az ellenérzéseket is a versenyhelyzetből fakadó konfliktusok közé sorolhatjuk, amelyek a sikeres „disszidensekkel” szemben alakultak ki az előző rendszerben - azzal a megszorítással, hogy ebben az esetben már inkább jelképes, mint valóságos versenyről van szó.

A zsidósággal kapcsolatos asszimilációs konfliktusok végül is a zsidóság legnagyobb részének megszűnésével (elpusztításával, kivándorlásával) és a polgárságnak mint osztálynak a felszámolásával szűntek meg. E fejlemények nem fosztották meg a megmaradt zsidóságot a többgenerációs polgári-értelmiségi családokban felhalmozódott *szellemi tőkétől*, de az elmúlt évtizedekben végbement *álcázott polgárosodás* ezen a téren is nagy mértékben eltüntette a zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségeket; ezzel az antiszemitizmus szociológiai alapjait is. Sőt azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy a modernizáció következtében a zsidóság negatív referenciacsoportból pozitív referenciacsoporttá vált, mert ő testesíti meg a legjobban azt a szemléletet, amely a polgári társadalomban való érvényesüléshez szükséges (Karády 1991).

Ennek ellenére a rendszerváltást követő években a kulturális antiszemitizmus ismét megjelent a szellemi-politikai életben (Ungvári 1991), és a radikális vagy szélsőjobboldali mozgalmakban a politikai antiszemitizmus is felütötte fejét. Ez azt

mutatja, hogy az asszimilációs és a versenyhelyzetből fakadók mellett egy harmadik típusát is meg kell különböztetnünk a kisebbségi kontíktusoknak - ezek azonban már nem annyira a kisebbség és a többség közötti összeütközésekben nyilvánulnak meg, mint inkább a többséget átható *identitásválságokban*. Ezeket egyrészt az váltja ki, hogy a kisebbségek sikeres asszimilációja nemzeti identitásának módosítására kényszeríti a többséget, mert magával vonja a nemzeti kultúra átalakulását, monista jellegének oldódását- az ebből eredő identitásválságot elsősorban a vendégmunkásokat befogadó nyugati országokban figyelhetjük meg.⁸ Ugyanakkor a kisebbségek asszimilációja a nemzeti kultúrában lezajló általános *paradigmaváltás*, modernizáció keretében megy végbe; így a hagyományos paradigmához kötődő csoportok szemében - a korábban már tárgyalt percepciók torzulások következtében - a váltás - és ezzel az „elnemzetietlenedés” - legfőbb vagy egyetlen okaként jelenik meg (Ungvári 1991: 506). Erre az szolgálhatja a legjobb példát, amikor arról beszélnek, hogy „a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag asszimilálni a magyarságot” (Csoóri 1991: 671). Persze, ebben az esetben a kisebbségek a valóságban már nem a konfliktus egyik okát, hanem az identitásválságban szenvedők *fixációs vagy inkább projekciós tárgyát* képezik, de ez nem akadályozza meg azt, hogy a politikai viták körük szerveződjenek (Faragó 1995).

E mechanizmusok működését az is elősegíti, hogy Nyugat-Európában *politikai* vagy *államnemzetek* jöttek létre, Közép-Európában pedig *nyelvi-etnikai* vagy *kultúrnemzetek*. A politikai nemzet azon az aktuális-empirikus konszenzuson alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között (ez a renani mindennapos népszavazás), a nyelvi-etnikai nemzet pedig azon a mítikus-ideologikus azonosságtudaton, amelyet a nemzetállam megteremtéséért fellépő kulturálispolitikai elitek alakítottak ki benne. Ennek következtében a nyelvi-etnikai nemzet sokkal ingatagabb képződmény, mint a politikai, mert az előbbi esetében sem az államhatárokat, sem az állam fennhatósága alatt élő nemzeti kisebbségek jogi státusát nem határozzák meg egyértelmű, mindenkitől elfogadott elvek.

A kommunista rendszerek mint „modern jakobinus diktatúrák” a nyugat-európai fejlődésre jellemző államnemzetet „fejlesztették tovább” olyan „pártállam-nemzettel”, amelyben az eredeti államnemzet alapját képező demokratikus intézményrendszer pusztán formalitássá vált. Ennek megfelelően nemcsak a határokon túli (kultúr-)nemzetrészeket rekesztették ki a „szocialista nemzetből” (mint a magyar állam a szomszédos országokban élő magyarokat), hanem a hazaiakat is magukba olvasztották; jobbik esetben úgy, hogy kulturális reprezentációvá süllyesztették őket (mint a hagyományos nemzetiségeket), rosszabbik esetben pedig úgy; hogy a nemzeti(ségi) identitáshoz való joguktól is megfosztották őket (mint a cigányokat és a zsidókat) (Szabó Miklós 1989: 56).

A politikai és a nyelvi-etnikai nemzetállamok egyaránt hajlanak arra, hogy potenciális ellenségnek tekintsék és asszimilálják nemzeti kisebbségeiket, mert egyikük sem ismeri el a kettős vagy többes etnikai identitást (Faragó 1995). Amíg a politikai nemzetállamokban a jogegyenlőségből fakadó népszuverenitás elvének érvényesülése miatt fel sem vetődik annak lehetősége, hogy a kisebbségek létezésének ezek szegregálásával, megsemmisítésével vagy kitelepítésével vessenek véget, a nyelvi-etnikai nemzetállamokban az etnikai azonosság eszméjének elsőbbsége lehetővé teszi egy ilyen gyakorlat „igazolását”. Az, hogy a kelet-európai országok átalakulása egyfajta, a fejlett nyugati demokráciák által felügyelt „kényszerdemokratizálás” (Ágh 1992) keretében megy végbe, az esetek többségében kizárja, hogy e törekvések a maguk teljes szörnyőségében kibontakozzanak, de nem

akadályozza meg, hogy a kommunista hagyományt követve a kisebbségeket olyan *külcsoportoknak* minősítsék, amelyek csak az állampolgárok közösségébe tartoznak bele, a nemzetbe nem (Ungvári 1991, Karády 1992, Kovács Mónika 1993, Szabó, Wald é. n.).

A magyarokról alkotott kép

A nemzetképekről végzett vizsgálatok sokszor azt a benyomást keltik, hogy a különböző etnikumokhoz kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek olyan *artefaktumok*, amelyeket a kutatók hoznak létre azzal, hogy olyan attribúciókat kérnek számon az embereken, amelyeket nem ők találtak ki, és amelyeket nem alkalmaznának maguktól. E benyomást két dolog is megerősíti: egyrészt az, hogy a nyitott kérdésekkel kiváltott attribúciók egyes népek esetében nagyon szegényesek; másrészt pedig az, hogy az - akár nyitott, akár zárt kérdésekkel - előhívott attribútumok egy része sokkal jobban kötődik az aktualitásokhoz, mintsem hogy sztereotípiának lehessen tekinteni. Ám az eredmények részletesebb elemzéséből az is kiderül, hogy a „mesterségesen létrehozott” attribútumok nagy része távolról sem esetleges, hanem olyan, művileg létre nem hozható *attribúciós minták* alkalmazásának eredménye, amelyek meghatározott társadalmi csoportokhoz kötődnek (Lendvai 1983).

E megállapításokat azok a vizsgálatok is alátámasztják, amelyeket a magyarok, a cigányok és a zsidók megítéléséről végeztünk. A három népcsoport közül a magyarokat és a cigányokat két alkalommal, 1987-ben és 1992-ben jellemeztettük a megkérdezettekkel, míg a zsidókat csak 1992ben. 1987-ben a magyarokról és a cigányokról alkotott képet kétféleképpen is vizsgáltuk. Először azt a nyitott kérdést tettük fel az embereknek, hogy véleményük szerint *milyenek a magyarok*, illetve *a cigányok*, azután meg arra kértük őket, hogy harminc tulajdonság közül válasszák ki azokat, amelyek a magyarokat, illetve a cigányokat jellemzik. A tulajdonságok listáját a próbefelmérés eredményei alapján állítottuk össze, mégpedig úgy, hogy egyenlő arányban szerepeljenek köztük kedvező és kedvezőtlen vonások. 1992-ben csak zárt kérdést alkalmaztunk.

A magyarok megítéléséről kapott eredményeket két pontban foglalhatjuk össze. A nyitott kérdésre válaszolva elég szegényes válaszokat adtak az emberek: elsősorban azokkal a tulajdonságokkal ruházták fel a magyarokat, amelyekkel a külföldi vizsgálatok tanúsága szerint minden nép felruházza magát. Ezek közül azok a kedvező vonások szerepeltek az első helyeken, amelyek a magyarok *munka-, élet- és vendégszeretetére* utalnak (szorgalmasak, vidámak, vendégszeretőek stb.), azután pedig azok a kedvezőtlen vonások (anyagiasak, önzőek), amelyek az *individualizmusukat* jelzik. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy *ama sztereotípiák nagy része, amelyeket a magyar nemzet-karakterológia alakított ki a magyarokról, gyakorlatilag nem él a közvéleményben.*

1. tábla

A magyarok jellemzése 1987-ben és 1992-ben. A zárt kérdésre adott válaszok megoszlása. A tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya

	1987 N=874	1992 N=1201	Különbség
Vendégszeretőek	88	81	-7
Barátságosak	79	74	-5
Szorgalmasak	79	73	-6
Tiszták	63	65	+2

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 1-2.sz.

Segítőkészek	70	63	-7
Anyagiasak	70	60	-10
Békések	65	60	-5
Vidámak	74	59	-15
Rokonszenvesek	65	58	-7
Büszkék	53	57	+4
Megbízhatóak	60	57	-3
Műveltek	56	55	-1
Szegények	27	53	+26
Okosak	47	47	0
Bátrak	53	45	-8
Széthúzóak	23	39	+16
Alaposak	30	30	0
Önzők	26	25	-1
Önteltek	16	21	+5
Összetartóak	47	25	-22
Felületesek	23	22	-1
Kétszínűek	20	20	0
Erőszakosak	20	15	-5
Gazdagok	18	12	-6
Lusták	11	11	0
Buták	6	10	+4
Megbízhatatlanok	9	10	+1
Műveletlenek	9	9	0
Barátságatlanok	6	8	+2
Élősködők	10	8	-2
Ellenszenvesek	7	6	1
Piszkosak	6	5	+1

Az emberek a zárt kérdésekre válaszolva is sokkal nagyobb arányban ruházták fel kedvező, mint kedvezőtlen tulajdonságokkal a magyarokat (1. tábla). Ezekben az esetekben a kedvező vonások közül azokat említették a leggyakrabban, amelyek a szociabilitásra, az *érintkezési* normák betartására utaltak (vendégszeretőek, barátságosak, segítőkészek stb.), utánuk meg azokat, amelyek az *életvitelre* vonatkozó normák követését mutatják (szorgalmasak, tiszták stb.). A kedvezőtlen vonások közül azokat emelték ki a leginkább, amelyek az individualizmusra, a szó mélyebb értelmében vett *erkölcsi* normák megszegésére utaltak (önzők, önteltek stb.).

A magyarokról tehát mindkét esetben az a kép kerekedett ki, hogy *nagyon szociálisak, elég civilizáltak-kulturáltak és egy kicsit individualisták*. Ugyanakkor azok a változások, amelyek a két vizsgálat közötti időben következtek be a magyarokról alkotott képben, azt is megmutatják, hogy e jellemzések mennyire függenek az aktualitásoktól: 1992-ben az emberek sokkal szegényebbeknek és széthúzóbbaknak találták a magyarokat, mint 1987-ben. A magyarok önmagukról alkotott képe más tekintetben is romlott: a kedvező tulajdonságok említési aránya összesen 90 százalékkal csökkent, a kedvezőtleneké pedig 29 százalékkal emelkedett.⁹

Az attribúciós mintákat akkor tárhatjuk fel, ha egy többváltozós statisztikai elemzés, az úgynevezett *faktorelemzés* segítségével megvizsgáljuk, hogy az egyes tulajdonságok hogyan kapcsolódnak össze egymással az emberek fejében.¹⁰ Azok a tulajdonságok, amelyeket mi adtunk meg a magyarok, a cigányok és a zsidók jellemzésére, az összes *jellemzést figyelembe véve* négy dimenzióban szerveződtek, és ezzel összefüggésben négy-nyolc *attribúciós mintát* alkottak. Ezek a következők voltak:

1. A *viselkedési* normák követésére utaló tulajdonságok, amelyek az emberek szemében szociábilissá, azaz *barátságossá*, kedvessé teszik a népeket (1. minta).

2. Az *erkölcsi* normák megszegésére utaló tulajdonságok, amelyek *individualistává* teszik a népeket (2. minta).

3. Az *életformára* utaló tulajdonságok, amelyek két további alcsoportot alkothatnak. Ezek

- az *életvitellel, életmóddal* kapcsolatos normák betartására utaló tulajdonságok, amelyek *kulturálttá* vagy *kulturálatlanná* teszik a népeket (3. és 4. minta), és

- az *életszínvonalra, az érdekérvényesítési képességekre, az anyagi és a szellemi tőkére* utaló tulajdonságok, amelyek „tehetössé”, tehetségessé, vagyis erőssé, *versenyképessé* vagy gyengévé, *versenyképtelenné* teszik a népeket (5. és 6. minta).

4. A *szolidaritással, a nemzeti összefogással* kapcsolatos normák követésére utaló tulajdonságok, amelyek *összetartóvá* vagy *széthúzóvá* teszik a népeket (7. és 8. minta).

A faktorelemzés eredményeképpen a magyarok jellemzésére használt tulajdonságok mind 1987-ben, mind 1992-ben négy attribúciós mintába rendeződtek, mégpedig úgy, hogy a kulturáltságra és a versenyképességre utalók egy faktorba kerültek (2. tábla). Ugyanakkor a két „mintakollekció” között jelentős különbségeket is megfigyelhettünk. Az egyik az volt, hogy 1987-ben a gyenge érdekérvényesítési képesség jelent meg a negyedik faktorban, 1992-ben pedig a szolidaritás hiánya. A másik különbség pedig abban állt, hogy amíg az első alkalommal a „gazdagság” az erős érdekérvényesítési képesség részét alkotta, a második alkalommal az individualizmust jelezte.

Azt, hogy a különböző társadalmi tényezők mekkora szerepet játszanak az egyes attribúciós minták kialakulásában, egy másik többváltozós statisztikai elemzéssel, az úgynevezett *regresszióelemzéssel* vizsgáltuk. Ebből a szempontból mind a demográfiai-szociológiai jellemzőket mutató „kemény”, „független”, mind pedig a politikai-ideológiai beállítottságokat mutató „lágym”, „közbülső” változók tekintetében más-más helyzetben voltunk 1987-ben és 1992-ben. Az első felvételnél a nemzeti kérdések iránti érdeklődést és a kisebbségi kérdésekben való érintettséget is megvizsgáltuk, de nem kérdeztünk rá a jövedelemre és a politikai érdeklődésre; a második felvételnél pedig a pártpreferenciák váltották fel a párttagságot. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a két „mintakollekció” sem az egyes minták mibenlétét, sem az azonos minták összetételét illetően nem egyezett meg teljesen egymással. Mindamellet az azonos attribúciós mintákra végzett elemzések eredményei nagyon hasonlítanak egymáshoz, illetve kiegészítik egymást. Ezeket az eredményeket abban foglalhatjuk össze, hogy a mintákat - függetlenül attól, hogy kedvező vagy kedvezőtlen tulajdonságokból álltak-e - rendszerint a kedvezőtlenebb helyzetű, kevésbé mozgékony és a nemzeti tematikához jobban kötődő csoportok használták fel nagyobb mértékben a magyarok jellemzésére.

A kulturált magyarokról alkotott képpel ama fiatal vezetők és az értelmiségiek azonosultak a legkevésbé, akik *nem* erősítenek a hazaszeretetet, nem ragaszkodnak jelenlegi lakóhelyükhöz, és jártak a szomszédos országokban. A különböző pártállású emberek közül a kereszténydemokrata szavazók voltak a legkritikusabbak.

2. tábla

A magyarok jellemzésére használt attribúciós minták 1987-ben és 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1987	
------	--

1. minta: Individualisták	
---------------------------	--

Önzöek	.702
Önteltek	.681
Kétszínűek	.678
Lusták	.624
Erőszakosak	.613
Felületesek	.580
2. minta: Kulturáltak	
Alaposak	.639
Műveltek	.631
Megbízhatóak	.598
Okosak	.579
Tiszták	.571
Gazdagok	.548
Bátrak	.545
3. minta: Barátságosak	
Vendégszeretőek	.732
Vidámak	.654
Barátságosak	.642
Rokonszenvesek	.604
Segítőkések	.479
Büszkék	.378
4. minta: Versenyképtelenek	
Szegények	.793

1. minta: Individualisták	
Lusták	.692
Erőszakosak	.671
Kétszínűek	.662
Önteltek	.639
Buták	.595
Felületesek	.584
Önzöek	.584
Gazdagok	.534
2. minta: Barátságosak	
Barátságosak	.696
Segítőkések	.660
Békések	.638
Vendégszeretőek	.612
Vidámak	.559
Rokonszenvesek	.541
3. minta: Kulturáltak	
Alaposak	.631
Okosak	.571
Műveltek	.529
Szorgalmasak	.528
Tiszták	.513
4. minta: Széthúzóak	
Széthúzóak	.686
Összetartóak	.652

1992	
------	--

A barátságos magyarokra vonatkozó véleményt ama férfi vezetők és értelmiségiek osztották a legkevésbé, akik *nem* jártak nyugaton.

Az individualista magyarok sztereotípiáját azok fogadták el a *legkevésbé*, akiket szintén individualistának lehetne minősíteni, mert *nem* tartják szükségesnek a hazaszeretet erősítését, és nem ragaszkodnak jelenlegi lakóhelyükhöz. A különböző végzettségi csoportok képviselői közül a legmagasabb és a legalacsonyabb végzettségűek tartoznak a leginkább ebbe a csoportba.

Végül a széthúzó magyarokkal kapcsolatos nézetet ama magas jövedelmű férfiak utasították el a leginkább, akik nagyon érdeklődnek a politika iránt. A nemzeti összefogásról alkotott vélemények és a politikai érdeklődés közötti összefüggést külön is bemutatjuk (3. tábla).

3. tábla

A „széthúzás-ellenes” attitűddel való azonosulás mértéke a válaszadók politikai érdeklődése szerint 1992-ben (faktor-átlagok)

Nagyon érdekli a politika	-.313
Közepesen érdekli	-.023
Egy kicsit érdekli	.091
Egyáltalán nem érdekli	.102

A szórványmagyarsághoz való viszony

Az elmúlt két évtizedben emelkedett azoknak az aránya, akik a szórványmagyarságot beleértették a magyar nemzetbe. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy fokozatosan leépültek azok a negatív beállítottságok, amelyek a korábbi évtizedekben alakultak ki az emigránsokkal és az emigrálással kapcsolatban. E fejlődés a rendszerváltást megelőző években elsősorban abban nyilvánult meg, hogy egyre kevesebben osztották a nyugati magyarokkal kapcsolatos előítéleteket, a rendszerváltást követő években pedig abban, hogy egyre kevesebben fogadták el az „itt élned, halnod kell” normáját. A két dolog összefügg egymással, mert az adatok tanúsága szerint a nyugati magyarokkal kapcsolatos előítéleteket nemcsak a politikai emigránsokkal és a „disszidálással” kapcsolatos propaganda alakította ki az emberekben, hanem az a szükséglet is, hogy „redukálják” azt a „kognitív disszonanciát”, amelyet az váltott ki bennük, hogy ama honfitársaik „jártak jobban”, akik megszegték e normát. E következtetéseket akkor vonhatjuk le, ha megnézzük, hogy 1985-ben, 1987ben és 1993-ban hogyan fogadták az emberek azokat a megállapításokat, amelyeket az emigrálásról és az emigránsokról fogalmaztunk meg (4. tábla).

1985 és 1987 között tehát, ha különböző mértékben is, egyaránt csökkent azok aránya, akik hazaárulóknak tartották a „disszidenseket” (-23 százalék), akik nem fogadták volna őket szívesen (-13 százalék), és akik dicsekvőknek vagy „rongyázóknak” látták őket (-8, illetve -3 százalék). 1987 és 1993 között pedig sokat csökkent azoknak a száma, akik elfogadták az „itt

4. tábla

A szórványmagyarságról alkotott vélemények alakulása 1985 és 1993 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1985 N=990	1987 N=800	1993 N=1000 ¹¹
Azokat is meg lehet érteni, akik nyugaton próbálnak szerencsét ¹²	-	76	74
A nyugati országokban élő magyarok gyerekei már sohasem lesznek igazán magyarok	67	74	63
A nyugati országokban élő magyarok többsége nem is él olyan jól, mint ahogy mutatja	65	62	-
A nyugaton élő magyarok sok hasznot hoznak az országnak	43	43	59
A nyugati országokban élő magyarok többsége azért jár haza, hogy dicsekedjen	50	42	-
A magyar államnak nem lenne szabad tárt karokkal fogadnia azokat, akik elhagyták	51	38	46
A disszidensek elárulják hazájukat	59	36	-
Az embernek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született	45	44	24

élned, halnod kell” normáját (-20 százalék), és megugrott azoké, akik hasznosnak ítélték az emigránsok tevékenységét (+16 százalék). Ezzel egy időben azoknak az aránya is növekedett, akik nem fogadták volna őket tárt karokkal (+8 százalék), de ebbe a nyugati magyarok szavazati jogával kapcsolatos kormányzati törekvések is belejátszhattak.

A szórványmagyarsággal kapcsolatos véleménykülönbségek mögött az 1987-es adatokkal végzett elemzés eredményei szerint elsősorban az húzódozott meg, hogy az emberek egy része inkább *erkölcsi* szempontból ítélte meg az emigránsokat és az emigrálást, más részük pedig inkább *gyakorlati* szempontból. Az erkölcsi

megközelítés egy *előítéletes-intoleráns-elzárkózó* attitűddel kapcsolódott össze, a gyakorlati megközelítés pedig egy *toleráns-együtműködő* attitűddel (5. tábla).

A nyugati magyarok felett kimondott *erkölcsi* ítéletet elsősorban *lélektani* tényezők motiválták: „nyugatra szakadt honfitársainktól” ama szakképzetlen fizikai dolgozók zárkóztak el a legjobban, akik nem vállalták volna az emigrációval járó kockázatokat, és akik az itthon maradottak önzetlenségét meg érdekérvényesítő képességét is kétségbe vonták.

5. tábla

A szórványmagyarsággal kapcsolatos attitűdök 1987-ben. A főkomponens-elemzés eredményei (faktorsúlyok)

1. attitűd: Intoleráns-elzárkózó	
Dicsekedni járnak haza	.775
Elárulják hazájukat	.696
Ott kell leélnünk az életünket, ahol születünk	.659
Nem lenne szabad tárt karokkal fogadni őket	.633
2. attitűd: Toleráns-együtműködő	
Sok hasznot hoznak az országnak	.822
Meg lehet érteni őket	.718

A magyar kisebbségekhez való viszony

Az elmúlt két évtizedben azok aránya is emelkedett, akik a szomszédos országokban élő magyarokat a nemzet részének tekintették. Ezt elsősorban arra vezethetjük vissza, hogy a közvéleményben egyre jobban tudatosult e kisebbségek helyzetének romlása: 1983-ban a megkérdezettek 51 százaléka mondta azt, hogy *vannak olyan szomszédos országok, ahol hátrányosan megkülönböztetik az ott élő magyarokat*, 1985-ben 60 százalékuk, 1987-ben pedig 77 százalékuk. És ahogy a nyugati országokban élő magyarok megjelenése elsősorban azoknak a hátrányosabb helyzetű embereknek okozott problémát, akik nem vállalták az emigrálást, a szomszédos országokban élők helyzetének romlása is másképpen érintette azokat, akiket a magyar kisebbségek elnyomása magyarságukban vagy emberségükben sértett, azokat, akik a feszültség fokozódásától féltek, és azokat, akiket az egész probléma hidegen hagyott. Ez valószínűleg belejátszott abba, hogy a közvéleményben nem alakultak ki határozott elképzelések arról, hogy mit kellene tenni a magyar kisebbségek problémájával (6. tábla).

Az embereknek minden alkalommal csak a kisebbik része fogadta el azokat a megoldásokat, amelyek a magyar kisebbségek megszűnéséhez vezetnének, akár azért, mert ezek beletörődnének helyzetükbe és beolvadnának az ottani lakosságba, akár pedig azért, mert Magyarországra települnének. Az áttelepülésre gondolokat nemcsak az jellemezte, hogy már 1983-ban is kisebbségben voltak, hanem az is, hogy 1985-től kezdve folyamatosan csökkent a számuk. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy egyre nagyobb

6. tábla

A magyar kisebbségek helyzetéről alkotott vélemények alakulása 1983 és 1993 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1983 N=513	1985 N=604	1987 N=691	1993 N=1000 ¹³

A magyar kisebbségek problémája akkor oldódna meg, ha szabadon ápolhatnák a kapcsolatokat Magyarországgal	-	-	87	-
A területi problémák feszegetése háborúba sodorhatja az országot	-	58	56	75
A magyar kisebbségek problémája akkor oldódna meg, ha önkormányzatot kapnának ¹⁴	56	65	59	73
A szomszédos országok nemzetiségi politikájának bírálata csak rontana az ott élő magyarok helyzetén	57	63	58	66
Magyarországnak nemzetközi szervezetekhez, például az ENSZ-hez kellene fordulnia a magyar kisebbségek érdekében	47	41	58	61
A magyar kormány minden tőle telhetőt megtesz a szomszédos országokban élő magyarokért	-	57	66	57
A szomszédos országok magyarlakta területeit vissza kellene csatolni Magyarországhoz ¹⁵	-	59	66	36
A magyar kormánynak többet kellene tennie a szomszédos országokban élő magyarokért	61	56	64	-
A szomszédos országok nemzetiségi politikájának bírálata kárt okozna a szocialista országok egységének	48	53	42	-
A szomszédos országokban élő magyaroknak be kellene olvadniuk az ottani lakosságba	32	35	27	30
A szomszédos országokban élő magyaroknak bele kellene törődniük helyzetükbe	22	31	23	27
A szomszédos országokban élő magyaroknak Magyarországra kellene települniük ¹⁶	36	40	27	13
A szomszédos országokban élő magyarok helyzete csak ezekre az országokra tartozik	-	-	27	-
Magyarországnak a Szovjetunióhoz kellene fordulnia a magyar kisebbségek érdekében	26	20	25	-

méreteket öltött az erdélyi menekültek betelepülése, és az emberek többsége ellenzi az állampolgárok körének bővítését (Lendvay - Szabó 1994).

Azt az álláspontot is kevesen fogadták el, hogy a szomszédos országokban élő magyarok helyzete csak ezekre az országokra tartozik. A megkérdezettek nagy része szükségesnek tartotta, hogy a kormány fellépjen a magyar kisebbségek védelmében. 1987-ig a magyarlakta területek visszacsatolását szorgalmazták a legtöbben, de ezeknek az embereknek az aránya 1993-ra - valószínűleg a délszláv háború hatására - radikálisan csökkent.¹⁷ A nemzetközi szervezetekhez való fordulást is sokan javasolták; ezeknek az embereknek a száma 1985-től kezdve fokozatosan emelkedett. A Szovjetunióban sokkal kevesebben bíztak.

Ugyanakkor a megkérdezettek többsége attól tartott, hogy a magyar kisebbségek érdekében tett lépések több kárral, mint haszonnal járnának. Sokan félték attól, hogy a területi kérdések feszegetése háborúba sodorja az országot - 1993-ra ezeknek az embereknek az aránya is megugrott. Azt az aggályt is sokan osztották, hogy a szomszédos országok bírálata csak rontana az ott élő magyarok helyzetén; attól kevesebben tartottak, hogy kárt okozna a szocialista országok egységének.

A megkérdezettek többsége egyetértett azzal, hogy a szomszédos országokban élő magyarok saját maguk intézhessék ügyeiket - ezeknek az embereknek a száma különösen 1993-ra nőtt meg -, és még többen támogatták azt, hogy a magyar kisebbségek szabadon ápolhassák a kapcsolatokat az anyaországgal. Ezek azonban olyan javaslatok voltak, amelyeknek a megvalósulása elsősorban a szomszédos

országokon múltott. Ezért az, hogy az emberek elfogadták őket, azt is jelenthette, hogy elhárítják magukról a problémát.

A megkérdezettek abban a kérdésben sem tudtak határozottan állást foglalni, hogy a kormány eleget tesz-e a magyar kisebbségekkel kapcsolatos kötelezettségeinek: 1985-ben és 1987-ben egyaránt a többségük értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy minden tőle telhetőt megtesz a szomszédos országokban élő magyarokért és azzal, hogy többet kellene tennie értük.¹⁸ Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy az akkori kormány a nyilvánosság kizárásával folytatta a magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikáját, mert az emberek az 1993-as kormányt sem ítélték meg kedvezőbben ebből a szempontból.

A megállapításokkal kapcsolatos állásfoglalások mögött az 1987-es adatokkal végzett elemzés eredményei szerint három olyan elképzelés rajzolódott ki, amelyek közül egyik sem jelentett megoldást (7. tábla).

A radikálisok olyan követelésekkel is összekapcsolták a kormány „kisebbségi külpolitikájával” való elégedetlenségét, amelyek nem vették figyelembe a realitásokat (határrevízió) és a szomszédos országokban élő magyarok érdekeit (áttelepülés). A konfliktuskerülők főleg azokat a javaslatokat fogadták el, amelyeknek a megvalósítása kizárólag vagy elsősorban a szomszédos országokon múltott. A kapitulánsok pedig a belügyekbe való be nem avatkozás elvére és a kisebbségi problémák felvetésével járó veszélyekre hivatkoztak.

7. tábla

A magyar kisebbségek helyzetével kapcsolatos attitűdök 1987-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1. attitűd: Radikális	
Vissza kellene csatolni a magyarlakta területeket	.651
Az ENSZ-hez kellene fordulnunk	.618
A kormánynak többet kellene tennie értük	.612
A Szovjetunióhoz kellene fordulnunk	.532
Magyarországra kellene tele ülniük	.521
2. attitűd: Konfliktuskerülő	
A kormány mindent megtesz értük	.664
A szomszédos országok bírálata kárt okozna a szocialista országok egységének	.604
A szomszédos országok bírálata csak rontana az ott élő magyarok helyzetén	.603
A területi problémák fessegetése háborúba sodorhatja az országot	.554
3. attitűd: Kapituláns	
Bele kellene törődniük helyzetükbe	.727
Be kellene olvadniuk az ottani lakosságba	.669
A szomszédos országokban élő magyarok helyzete csak ezekre az országokra tartozik	.567

A radikális, a konfliktuskerülő és a kapituláns állásponttal egyaránt a szakképzetlen fizikai dolgozók vagy éppenséggel a segédmunkások azonosultak a legjobban. Ezen belül a radikális fellépéssel azok a hívő emberek rokonszenveztek a leginkább, akik a hazai magyarokat is erkölcsi szempontból jellemezték, a kapitulációval pedig azok, akiknek *nem* voltak közvetlen tapasztalataik a szomszédos országokban élő magyarok helyzetéről.

A hazai nemzetiségekhez való viszony

A kisebbségi kérdésekkel kapcsolatos tanácstalanság és érzéketlenség a hazai nemzetiségekről és a kormány nemzetiségi politikájáról alkotott véleményekre is

rányomta bélyegét (8. tábla). Az emberek túlnyomó többsége elfogadta azt az alapelvet, hogy mindenképpen jól kell bánnunk a nemzetiségekkel, de jelentős részük azt a felfogást is magáévá tette, hogy fel kell használnunk őket a szomszédos országok zsarolására. Emellett azt a véleményt is elég sokan osztották, hogy túlzásba visszük a nemzetiségek támogatását, illetve azt, hogy nálunk már nincsenek nemzetiségek. A rendszerváltás azonban ezen a téren is növelte a kisebbségek iránti megértést: 1993-ra egyaránt csökkent azoknak az aránya, akik korlátozták volna a nemzetiségek jogait (-14 százalék) és azoké, akik tagadták létezésüket (-9 százalék).

8. tábla

A magyar kormány nemzetiségi politikájáról alkotott vélemények alakulása 1983 és 1987 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1983 N=513	1985 N=938	1987 N=762 ¹⁹
Nekünk akkor is jól kell bánnunk az itt élő nemzetiségekkel, ha a szomszédos országokban nem mindig bánnak jól az ott élő magyarokkal	90	90	91
Az itteni nemzetiségek támogatása nem segít a szomszédos országokban élő magyarokon	-	58	63
Magyarországon már nincsenek igazi nemzetiségek, mert mindenki tud magyarul	-	39	31
Nekünk is csak annyi jogot kellene adnunk az itteni nemzetiségeknek, amennyit a szomszédos országok adnak az ottani magyaroknak ²⁰	34	46	29
A magyar kormány túlzásba viszi az itteni nemzetiségek támogatását	33	20	25

A hazai nemzetiségekkel kapcsolatos vélemények két attitűdben kristályosodtak ki (9. tábla). A szkeptikusok nem hittek a magyar nemzetiségi politika hatékonyságában, az utilitaristák pedig tagadták, hogy mindenképpen jól kell bánnunk a nemzetiségekkel. Az utilitarista állásponttal azok azonosultak a leginkább, akik a hazai kisebbségeket nem tekintették a nemzet részének, de mindkét állásponttól

9. tábla

A kormány nemzetiségi politikájával kapcsolatos attitűdök 1987-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1. attitűd: Szkeptikus	
Nálunk nincsenek igazi nemzetiségek	.746
A kormány túlzásba viszi a nemzetiségek támogatását	.590
A nemzetiségek támogatása nem segít a szomszédos országokban élő magyarokon	.510
2. attitűd: Utilitarista	
Mindenképpen jól kell bánnunk a nemzetiségekkel	-.859
Nekünk is korlátoznunk kell a nemzetiségek jogait	.633

elmondhatjuk, hogy az alacsonyabb státusú csoportok fogadták el őket jobban. Ezen belül a magyarországi nemzetiségek jogait azok a városi szakképzetlen fizikai dolgozók korlátozták volna a leginkább, akik a magyarokra is haragudtak, míg a kormány nemzetiségi politikáját azok a nyolc osztálynál kevesebbet végzett emberek utasították el a legjobban, akiket nem érintett személyesen a hazai kisebbségek ügye.

A cigányokról alkotott kép

A cigányokkal szemben nagyon erős előítéletek élnek a közvéleményben. Ezeknek azonban nagyon határozott tartalmuk van: nem pusztán az ismeretlentől, a szokatlantól való idegenkedésből fakadnak, hanem elsősorban a cigányok és a nem cigányok *életmódja* közötti különbségekből. Ennek a tényezőnek a szerepét azokból az adatokból ismerhetjük meg közelebbről, amelyeket akkor kaptunk, amikor a cigányokat jellemezték az emberek (10. tábla). Ekkor ugyanis két alapvető különbséget tapasztaltunk a magyarokról és a cigányokról alkotott képek között. Az egyik az volt, hogy a cigányok jellemzésére elsősorban a kedvezőtlen tulajdonságokat használták fel az emberek; a másik különbség pedig abban állt, hogy a kedvezőtlen tulajdonságok közül az érintkezéssel, az életmóddal kapcsolatos normák megszegésére utaló vonások kerültek előbbre.²¹ Ugyanakkor az 1987-es és az 1992-es adatok összehasonlításából azt is megállapíthatjuk, hogy a két felmérés között eltelt időben mérséklődtek a cigányokkal szembeni előítéletek: a kedvezőtlen vonások említési aránya összesen 80 százalékkal csökkent, a kedvezőeké pedig 17 százalékkal emelkedett.

10. tábla

A cigányok jellemzése 1987-ben és 1992-ben. A tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya

	1987 N=874	1992 N=1201	Különbség
Összetartóak	74	73	- 1
Erőszakosak	79	71	- 8
Lusták	78	68	- 10
Megbízhatatlanok	68	65	- 3
Piszkosak	76	63	- 13
Műveletlenek	71	62	- 9
Élősködők	70	62	- 8
Vidámak	59	53	-6
Kétszínűek	55	49	-6
Buták	54	46	-8
Szegények	52	45	- 7
Ellenszenvesek	51	41	-10
Felületesek	44	41	- 3
Büszkéek	37	39	+ 2
Anyagiasak	30	33	+ 3
Bátrak	28	33	+ 5
Önzőek	32	29	- 3
Önteltek	25	29	+ 4
Barátságtalanok	41	28	-13
Barátságosak	19	26	+ 7
Vendégszeretőek	22	22	0
Gazdagok	10	17	+ 7
Segítőkészek	11	13	+ 2
Békések	7	11	+4
Okosak	10	10	0
Tiszták	7	8	+ 1
Megbízhatóak	6	8	+ 2
Széthúzóak	10	7	- 3
Rokonszenvesek	8	7	- 1
Szorgalmasak	7	7	0

Műveltek	6	7	+ 1
Alaposak	4	5	+ 1

A magyarok és a cigányok jellemzésében tapasztalható különbségeknek megfelelően a jellemzésekből kirajzolódó attribúciós minták is különböztek egymástól. Ez nemcsak abban a kézenfekvő eltérésben nyilvánult meg, hogy a magyaroknál *a kulturáltságra*, a cigányoknál pedig *a kulturálatlanságra* utaló tulajdonságok szerveződtek külön mintába, hanem abban is, hogy amíg az előbbieknél 1992-ben *a széthúzás* jelent meg önálló dimenzióként, az utóbbiaknál mind 1987-ben, mind 1992-ben *az összetartás* tűnt fel így - vagyis az a dimenzió, amely a szóban forgó csoport *külcsoport* jellegére utal (11. tábla). Végül azt is megfigyelhetjük, hogy amíg 1992-re a magyaroknál *a versenyképtelenség* dimenziója tűnt el az attribúciós minták közül, a cigányoknál *a versenyképesség* dimenziója járt így.

11. tábla

A cigányok jellemzésére használt attribúciós minták 1987-ben és 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)²²

1987		1992	
1. minta: Kulturálatlanok		1. minta: Kulturálatlanok	
Lusták	.749	Piszkosak	.730
Piszkosak	.723	Lusták	.728
Megbízhatatlanok	.691	Élősködők	.669
Műveletlenek	.689	Buták	.659
Élősködők	.674	Műveletlenek	.644
Erőszakosak	.574	Ellenszenvesek	.627
Buták	.571	Erőszakosak	.535
2. minta: Barátságosak		2. minta: Barátságosak	
Segítőkészek	.704	Szorgalmasak	.742
Barátságosak	.697	Békések	.709
Okosak	.642	Segítőkészek	.664
Vendégszeretőek	.641	Okosak	.574
3. minta: Individualisták		3. minta: Individualisták	
Önteltek	.755	Barátságosak	.544
Önzők	.723	Önzők	.679
Büszkék	.593	Önteltek	.662
Felületesek	.578	Barátságtalanok	.551
4. minta: Összetartóak		4. minta: Összetartóak	
Összetartóak	.816	Gazdagok	.549
Vidámak	.645	4. minta: Összetartóak	
5. minta: Versenyképesek		Vidámak	.718
Gazdagok	.757	Összetartóak	.713
Szegények	-.581		

Az 1987-es és az 1992-es regresszióelemzések eredményeiből most is megrajzolhatjuk az egyes attribúciós mintákat használó személyek mozaikképét.

A legbarátságosabbnak azok az alacsonyabb végzettségű, betanított vagy segédmunkásként dolgozó férfiak tartják a cigányokat, akik kapcsolatban állnak velük. A legbarátságtalanabbnak pedig azok a falusiak találják őket, akik, bár nem állnak velük kapcsolatban, konfliktusba kerültek velük.

Összetartóaknak főleg azok a politika iránt nagyon érdeklődő, vezetőként vagy beosztott értelmiségiként dolgozó férfiak látják a cigányokat, akik kapcsolatban állnak velük, és akik nem kerültek velük konfliktusba, míg individualista vonásokat elsősorban a fiatal fővárosi férfiak fedeznek fel bennük.

Míg a cigányság (kedvezőtlen) megítélését illetően szinte teljes egyetértés alakult ki a közvéleményben, a „cigánykérdés” megoldását illetően nagyon megoszlanak a vélemények. *A cigánysággal szembeni jó- vagy rosszindulat nem abban nyilvánul meg, hogy az emberek „jóknak” vagy „rosszaknak” tartják-e a cigányokat (mert szinte kivétel nélkül „rosszaknak” tartják őket), hanem abban, hogy „javíthatóknak” vagy „javíthatatlanoknak” tekintik-e őket.* Ugyanakkor a rendszerváltás után ezen a téren is csökkentek a cigányokkal szembeni előítéletek (12. tábla).

A megkérdezettek többsége tehát más-más módon ítélte meg a cigányokat akkor, amikor *asszimiláns csoportként* kerültek szóba és akkor, amikor *önálló etnikumként* jelentek meg. A cigányságot mint asszimiláns csoportot inkább elutasítják az emberek: többségük nem tartja „rendes embereknek” a cigányokat, kényszerrel alkalmazna velük szemben, nem bízik abban, hogy beilleszkednek a társadalomba, és

nem támogatná őket. (Ugyanakkor „csak” kisebbik részük különítené el őket a társadalomtól.) Ezzel szemben a cigányságot mint önálló etnikumot inkább elfogadja a közvélemény: nagy része szükségesnek tartja a cigány hagyományok megőrzését, elismeri a cigányok kulturális teljesítményét, és csak kis része tartaná szükségesnek elmagyarosodásukat.

Ugyanakkor 1987 és 1992 között, ha különböző mértékben is, egyaránt csökkent azok aránya, akik szegregálnák a cigányokat (-16 százalék), akik kényszerítve alkalmazzák velük szemben (-13 százalék), akik asszimilálnák őket (-12 százalék), akik nem tartják őket rendes embereknek (-4 százalék), és akik nem hisznek beilleszkedésükben (-2 százalék); ezzel párhuzamosan pedig megnőtt azok száma, akik autonómiát adnának nekik (+13 százalék), és akik szükségesnek tartják a cigány hagyományok megőrzését (+7 százaléka).

12. tábla

A cigányokkal kapcsolatos vélemények alakulása 1987 és 1992 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1987 N=762	1992 N=1200
Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	91	87*
A cigányokat rá kellene kényszeríteni, hogy ugyanúgy éljenek, mint a többi ember	78	65*
A cigányoknak nem szabad lemondaniuk hagyományaikról	69	76*
A cigányok művészete gazdagítja a magyar kultúrát	66	67
A cigányok sohasem fognak beilleszkedni a magyar társadalomba	66	64
A cigányok nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	55	57*
Lehetővé kellene tenni, hogy a cigányok önállóan intézhessék ügyeiket	47	60*
A cigányokat teljesen el kellene különíteni a társadalom többi részétől	39	23*
A cigányoknak teljesen el kellene magyarosodniuk	37	25*
A magyar kormánynak még többet kellene tennie a cigányokért	23	18

lék)²² A cigánysággal kapcsolatos attitűdök csak egy területen változtak meg kedvezőtlen irányban: a rendszerváltás után még kisebb lett azok aránya, akik növelnék e népcsoport támogatását.

Az előbb ismertetett tendenciáknak megfelelően a cigányokkal kapcsolatban három-négy karakterisztikusabb álláspont alakult ki a közvéleményben. Az egyik álláspontot mind 1987-ben, mind 1992-ben azok foglalták el, akik *ellenézték a cigányság integrációját* (ez a cigányok iránti bizalmatlanságon alapult), a másikat pedig azok; akik *szükségesnek tartották a cigány identitás megőrzését* (ez kizárta a szegregációt - lásd a negatív előjelet). Ugyanakkor 1987-ben két, 1992-ben pedig egy további álláspont alakult ki. Az első alkalommal külön álláspontot képviseltek azok, akik *helyeselték a cigányság asszimilációját* (ez magában foglalta a kényszerítő eszközök alkalmazását), és azok, akik *támogatták a cigányság autonómiáját* (ez többé-kevésbé magában foglalta a szegregációt). A második alkalommal viszont a két külön álláspont olyan egységes állásponttá kapcsolódott össze, amelyben az integráció összefonódott az asszimilációval, de kevésbé foglalta magában a kényszer alkalmazását (13. tábla).

13. tábla

A cigánykérdés megoldásával kapcsolatos attitűdök 1987-ben és 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1987	
1. minta: A cigány identitás megőrzése	
Művészetük gazdagítja a magyar kultúrát	.746
Nem szabad lemondaniuk hagyományaikról	.734
El kellene különíteni őket	-.608
Nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	-.544
2. minta: Integráció-ellenesség	
Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	.713
A kormánynak még többet kellene tennie értük	-.636
Sosem fognak beilleszkedni	.506
3. minta: Asszimiláció	
El kellene magyarosodniuk	.836
Kényszeríteni kellene őket, hogy úgy éljenek, mint a többi ember	.651
4. minta: Önigazgatás	
Önállóan intézhessék ügyeiket	.887

1992	
1. minta: Integráció-ellenesség	
Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	.754
Sosem fognak beilleszkedni	.691
Nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	.578
Kényszeríteni kellene őket, hogy úgy éljenek, mint a többi ember	.530
2. minta: A cigány identitás megőrzése	
Nem szabad lemondaniuk hagyományaikról	.772
Művészetük gazdagítja a magyar kultúrát	.723
El kellene különíteni őket	-.583
3. minta: Integráció-asszimiláció	
Önállóan intézhessék ügyeiket	.626
El kellene magyarosodniuk	.586
A kormánynak még többet kellene tennie értük	.527

Az, hogy a megkérdezettek szükségesnek tartották-e a cigányok etnikai azonosságának megőrzését, elsősorban nemzetfelfogásuktól függött, de a cigányokról alkotott képükkel és a társadalmi hovatartozásukkal is összekapcsolódott: a cigány etnikum fennmaradását azok a fővárosi diplomások tartották a legfontosabbnak, akik a nemzet részének tekintették és kedvezően ítélték meg a cigányokat. Azt, hogy az emberek támogatják-e a cigányok asszimilációját-integrációját, elsősorban a társadalmi hovatartozásuk és a világnézetük befolyásolja: ezzel a megoldással az idősebb, vallásos falusi fizikai dolgozók rokonszenveznek a leginkább. Végül azt, hogy a megkérdezettek elutasították-e a cigányság integrációját, elsősorban az határozta meg, hogy milyeneknek látták a cigányokat: ezt a megoldást azok az alacsony végzettségű emberek elleneztek a leghevesebben, akik nagyon kedvezőtlenül ítélik meg őket, és akik túlbecsülték a létszámukat. Ebben az esetben tehát a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek már-már önálló életre keltek, és szinte önmagukban is meghatározták a cigánysághoz való viszonyt.

Ez az attitúd a pártállással is összefüggött: a kormánypárti szavazók jobban ellenezték a cigányok beilleszkedését, mint az ellenzékiek. Ezen belül a kisgazda-szavazók voltak a legelutasítóbbak, és a szocialisták a legkevésbé azok (14. tábla).

14. tábla

**A cigányság integrációjának ellenzése a válaszadók pártállása szerint. Faktor-
átlagok**

FKgP	.359
KDNP	.137
MDF	.065
Fidesz	-.071
SZDSZ	-.178
MSZP	-.237

A zsidókról alkotott kép

A zsidókról alkotott kép sokkal inkább a magyarokról, mint a cigányokról alkotott képhez hasonlít, de azért el is tér az előbbitől. A megkérdezettek a zsidók jellemzésére is sokkal nagyobb mértékben használták fel a kedvező, mint a kedvezőtlen tulajdonságokat, de a kedvezőek közül azok kerültek előre, amelyek a zsidók versenyképességére utaltak (15. tábla)²³

Ennek megfelelően a zsidók jellemzésére használt attribúciós minták elsősorban abban tértek el a magyarok és a cigányok jellemzésére használtaktól, hogy az előbbieknél *a versenyképesség-dimenzió* foglalta el *a kulturáltság/kulturálatlanság- és a széthúzás/összetartás-dimenzió* helyét (16. tábla).

15. tábla

A zsidók jellemzése 1992-ben.

A tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya

Műveltek	82
Gazdagok	78
Okosak	78
Összetartóak	77
Anyagiasak	75
Szorgalmasak	75
Barátságosak	66
Békések	63
Tiszták	63
Alaposak	62
Megbízhatóak	60
Segítőkések	54
Vendégszeretőek	53
Rokonszenvesek	45
Büszkék	44
Vidámak	41
Bátrak	36
Önzőek	30
Önteltek	29
Kétszínűek	22
Erőszakosak	20
Élősködők	19

Barátságtalanok	14
Megbízhatatlanok	13
Ellenszenvesek	11
Felületesek	11
Szegények	11
Lusták	10
Piszkosak	10
Széthúzóak	10
Műveletlenek	9
Buták	9

16. tábla

A zsidók jellemzésére használt attribúciós minták 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)²⁴

1. minta: Barátságosak	
Vendégszeretőek	.741
Vidámak	.716
Rokonszenvesek	.709
Segítőkészek	.688
Barátságosak	.624
Megbízhatóak	.593
Békések	.592
Tiszták	.578
Bátrak	.560
Alaposak	.443
2. minta: Individualisták	
Önzőek	.743
Önteltek	.704
Kétszínűek	.701
Élősködők	.646
Büszkék	.420
3. minta: Versenyképesek	
Műveltek	.672
Gazdagok	.669
Okosak	.596

Ugyanakkor a magyarok és a cigányok jellemzésétől eltérően a zsidók jellemzése nem függött össze az elemzésbe bevont csoportjellemzőkkel. Ez megint csak arra utal, hogy a „zsidókérdés” már nem osztja meg igazán az embereket.

Összegzés

A fentebb ismertetett eredményeket a társadalom-lélektani kutatások eredményeivel összhangban abban foglalhatjuk össze a leginkább, hogy a nemzeti önmeghatározás a nemzeti identitás két elemének, a kedvező nemzeti önképnek és a nemzeti önazonosságnak megfelelően két „etnikai játszmának” az eredményeképpen jön létre. Az egyik játszmának a társadalmi fejlettség, a civilizációs-kulturális lejtőn való elhelyezkedés a tétje, a másodiknak pedig a nyelvi-kulturális identitás erősítése. Az első játszmában csak azok a kisebbségek jutnak szóhoz, amelyek a társadalmi fejlődésben elért szintjük, érdekérvényesítő képességük szempontjából markánsan

eltérnek „a” magyaroktól. Ezek a kisebbségek a lejtőn való elhelyezkedésüktől függően negatív vagy pozitív referenciacsoporthoz jelennek meg az emberek szemében, és ennek megfelelően identitáserősítő vagy identitásgyengítő szerepet játszanak. A második játszmaiban mindegyik kisebbség szóhoz jut, de ebben mind a negatív, mind a pozitív referenciacsoporthoz olyan, más nyelvi-kulturális jellemzőkkel rendelkező külcsoportokként jelennek meg, amelyek a politikai nemzethez való tartozásuk miatt gyengítik „a” magyarok kulturális identitását, és a nyelvi-etnikai nemzethez tartozó kisebbségek jelennek meg identitáserősítő „belcsoportokként”.

Jegyzetek

- 1 Részletek egy hosszabb tanulmányból.
- 2 E vizsgálatok a következők voltak: Közvélemény-kutatás a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról, 1973 (Hunyadi Györggyel, Hann Endrével és Pörzse Katalinnal); Közvélemény-kutatás a korona hazaérkezéséről, 1978 (Kulcsár Lászlóval és Vágó Judittal); Közvélemény-kutatás a szomszédos országokban élő magyarok helyzetéről, 1983 (Dobossy Imrével); Közvélemény-kutatás a szomszédos országokban élő magyarok és a hazai nemzetiségek helyzetéről, 1985 (Dobossy Imrével); Közvélemény-kutatás a magyar lakosság nemzettudatáról, 1987 (Dobossy Imrével és Lendvay Judittal); Közvélemény-kutatás a határrevízióról, 1992; Közvélemény-kutatás a cigányságról és a zsidóságról, 1992. (Lendvay Judittal és Koos Postmaval). Emellett abból a felmérésből is merítettem adatokat, amelyet Vásárhelyi Mária végzett 1993-ban a nyugati és a szomszédos országokban élő magyarokról. Az 1983 és 1987 közötti vizsgálatok a *Tömegkommunikációs Kutatóközpontban* és ennek jogutódjában, a *Magyar Közvéleménykutató Intézetben* születtek; az 1987. évi a Magyarorsággal kapcsolatos Intézettel együtt végeztük. Az 1991-es és 1992-es kutatások a *Medián Közvélemény- és Piackutató Kft.*-ben készültek; az utóbbi a groningeri egyetem megbízásából. Az 1993-as felmérés adatait az MTA Kommunikációkutató Csoportjától kaptam. A vizsgálatok országos reprezentatív mintákon készültek. A TK, az MKI és a Kommunikációkutató Csoport mintái 1000 főből álltak. Az 1983-as, az 1985-ös és az 1993-as a tizenhét éven felüli népességet reprezentálta. Az 1987-esben 14-17 évesek is szerepeltek, de az ő válaszait az összehasonlíthatóság érdekében nem vettem figyelembe. A Medián mintái 1200 főt tettek ki.
- 3 1992-ben a megkérdezettek 2-2 százaléka utalt arra, hogy ő maga is (részben) cigány, illetve zsidó származású.
- 4 A nacionalizmust és a patriotizmust a kanti etika alapján, a cél-eszköz viszonylatban különböztetem meg egymástól. Nacionalistának azt tekintem, aki nemzeti hovatartozását a *„saját érvényesülését szolgáló eszköznek* tartja, patriotának pedig azt, aki a haza szolgálatát az állampolgárok közötti társadalmi szerződésből fakadó *erkölcsi kötelességnek és életcélként* tekinti. Az előbbi esetben tehát egyes állampolgárok célként, mások pedig eszközként jelennek meg, míg az utóbbi esetben minden állampolgár egyszerre jelenik meg célként és eszközként.
- 5 Így például távolról sem mindegy, hogy valaki „csak úgy mellékesen” antiszemita-e, vagy egész gondolkodása a „zsidókérdés megoldásának” „fixa ideája” köré szerveződik.
- 6 „Semmi sem valóságosabb, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathányáról, megbízhatatlanságáról. Semmi sem valóságosabb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságák szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról,

- embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok *valóságos* tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben.” (Bibó 1986b: 686).
- 7 Ebbe az a kétszínű propaganda is belejátszik, amelyet a tömegközlelési eszközök folytattak a cigánysággal kapcsolatban (Lázár, Zsigó 1989; Hancock 1991).
  - 8 Lásd a franciaországi „csador-ügyet”.
  - 9 A büszkét és a gazdagot kedvező tulajdonságnak vettük, a szegényt pedig kedvezőtlennek.
  - 10 A faktorelemzéseket két lépésben végeztük. Az első lépésben minden olyan tulajdonságot bevontunk az elemzésbe, amelyet a válaszadóknak legalább a tíz százaléka megemlített a második lépésben viszont - az áttekinthetőség érdekében - csak azokat a tulajdonságokat vettük figyelembe, amelyek legalább 0.5-es faktorsúllyal kapcsolódtak egy-egy faktorhoz.
  - 11 1987-ben csak azoknak a véleményét kérdeztük, akik tudták, hogy vannak olyan országok, ahol nagy számban élnek magyarok (91 százalék), így az akkori válaszolóknak egy árnyalatnyival magasabb volt az átlagos iskolai végzettségük, mint az 1985-ösöknek és az 1993-asoknak.
  - 12 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *Teljesen érthető, ha az, aki nem boldogul itthon, nyugaton próbál szerencsét.* Ezzel a megkérdezettek 29 százaléka értett egyet.
  - 13 1983-ban, 1985-ben és 1987-ben csak azok véleményét kérdeztük meg, akik tudtak a szomszédos országokban élő magyarokról. 1993-ban pedig mindenkit megkérdeztek. Így az első négy alkalommal válaszolóknak, ha egyre kisebb különbségekkel is, magasabb volt az átlagos iskolai végzettségük, mint az utolsó alkalommal válaszolóknak.
  - 14 1983-ban és 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha önállóan intézhetnék ügyeiket,* 1993-ban pedig azt a megfogalmazást használták, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha elérnék, hogy az adott országon belül önállóan intézhessék dolgaikat.*
  - 15 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha a magyarok területet visszacsatolnák Magyarországhoz.*
  - 16 1983-ban és 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha Magyarországra települnének.*
  - 17 Azt, hogy a rendszerváltozás után az emberek már sokkal egyértelműbben elutasították a határrevíziót, más kutatási eredmények is alátámasztják. 1992 szeptemberében a megkérdezettek kétharmada azt mondta, hogy *nem tartaná kívánatosnak a jelenlegi határok megváltoztatását,* és a revízióval járó áldozatokat a „revizionisták” sem vállalták volna. 97 százalékuk csak *békés eszközökkel* változtatta volna meg a határokat, és csupán két százalékuk (az összlakosság hat ezreléke) alkalmazott volna katonai erőt. Kevésbé utasították volna el a revíziót akkor, ha emiatt „csak” *a határokon túl maradó magyarok helyzete romlott volna tovább:* ebben az esetben 14 százalékuk (az összlakosság 3,8 százaléka) változtatta volna meg a határokat. Ezeknek az embereknek a többsége akkor is támogatta volna a revíziót, ha emiatt *a határokon túl maradó magyarok tömegesen menekültek volna hozzánk* (58 százalék, az összlakosság 2,9 százaléka). Am a

- menekülőkkel nem törődőknek is csak töredéke változtatta volna meg a határokat akkor, ha emiatt *háborúba keveredtünk volna más országokkal* (16 százalék, az összlakosság hat ezreléke).
- Egy hónappal később a megkérdezettek 71 százaléka elutasította azt a megállapítást, hogy *Magyarországnak mindent meg kell tennie az elcsatolt területek visszaszerzéséért*. A beletörődést részben a háborútól való félelem motiválta: az emberek 82 százaléka attól tartott, hogy *a határkérdések feszegetése háborúba sodorhatja az országot* (1987-ben még csak 56 százalékuk vélekedett így), és csak 24 százalékuk hitt abban, hogy *a szomszéd országokban zajló események lehetővé teszik a határok békés megváltoztatását*. Ugyanakkor a revízió elutasítása mögött a szolidaritás hiánya is meghúzódott: az emberek 80 százaléka úgy ítélte meg, hogy *a kormánynak inkább az itteni magyarokkal kellene törődnie, mint a szomszéd országokban élőkkel*.
- 18 1983-ban a hátrányos megkülönböztetésről tudó kérdezettek 72 százaléka mondta azt, hogy *a kormány tesz valamit a magyar kisebbségek érdekében*; 1985-ben 69 százalékuk nyilatkozott így. Az első alkalommal *a magyar kisebbségek érdekében tett lépéseket az ezekről tudók 55 százaléka tartotta elegendőeknek*; a második alkalommal 52 százalékuk.
- 19 1983-ban azok véleményét kérdeztük meg, akik tudtak a szomszédos országokban élő magyarok hátrányos megkülönböztetéséről, 1985-ben azokét, akik azt mondták, hogy Magyarországon élnek nemzetiségek, nem magyar anyanyelvű emberek, 1987-ben pedig azokét, akik úgy nyilatkoztak, hogy nálunk vannak nemzetiségek, nemzeti kisebbségek. Így az 1983-as válaszadóknak jóval magasabb volt az átlagos iskolai végzettségük mint az 1987-eseknek, az 1985-ösöknek pedig egy árnyalatnyival alacsonyabb.
- 20 1983-ban és 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *Nekünk is csak annyira kell tiszteletben tartanunk az itt élő nemzetiségek jogait, amennyire a szomszédos országok tiszteletben tartják az ott élő magyarokéit*.
- 21 Az 1978-as „cigányvizsgálatban” többek között arra válaszoltak a megkérdezettek, hogy kit tekintenek magyarnak, illetve cigánynak. A magyarok meghatározásakor 22 százalékuk említett kedvező tulajdonságot, a cigányok meghatározásakor pedig két százalékuk. Ugyanakkor a cigányok leírására 39 százalékuk használt kedvezőtlen tulajdonságokat. A cigányok spontán jellemzésére lásd még Csepeli 1984: 215-217.
- 22 A faktorokat két lépésben alakítottuk ki.
- * A csillag azt jelenti, hogy a két eredmény közötti különbségek szignifikánsak, vagyis nem a véletlen művei.
- 22 E változások annál figyelemreméltebbek, mivel az 1978-as és 1988-1989-es vizsgálatok eredményeinek összehasonlítása ezekkel szögesen ellentétes változásokra utal (Tomka 1991: 30).
- 23 Ugyanilyen eredményekre jutott Kovács András (1993) abban a vizsgálatban, amelyet magyar egyetemi és főiskolai hallgatók 1000 fős országos reprezentatív mintáján végzett az antiszemitizmusról.
- 24 A faktorokat két lépésben alakítottuk ki.

Irodalom

- Ágh Attila 1992. A kényszerdemokrácia paradoxonjai. *Társadalmi Szemle* 12. 3-14.
- Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest, Gondolat.
- Angelusz Róbert 1983. *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat.

- Bibó István 1986. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949*. Budapest, Magvető.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő* 1. 7-22.
- Csepeli György 1984. *Bevezetés a .szociálpszichológiába*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Csoóri Sándor 1991. Nappali hold (2). In: *Magyarország politikai évkönyve 1991*. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Budapest, Ökonómia Alapítvány-Economix Rt. 671.
- Doise, Villem 1980. Csoportközi viszonyok és reprezentációk. In: *Csoportlélektan*. Szerk. Pataki Ferenc. Budapest, Gondolat.
- Faragó Béla 1995. Demokrácia és kisebbségek. *Világosság* 1. 51-64.
- Hancock, Ian 1991. Cigány sztereotípiák. *Phralipe* 1991.
- Karády Viktor 1991. A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy kérdéskör történeti megközelítésére. *Regio* 2. 3-35.
- Kovács András 1993. Zsidók és magyarok. Csoportsztereotípiák mai magyar egyetemisták körében. *Világosság* 8-9. 68-75.
- Kovács Mónika 1993. Kategorizáció és diszkrimináció. Az antiszemitizmus mint csoportnyelv. *Világosság* 5.52-61.
- Lázár Guy 1983. A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvélemény-kutatások tükrében. Budapest, TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- Lázár Guy 1993. Jólét vagy szabadság? Közvélemény-kutatások a rendszerváltásról. *Mozgó Világ* 8. 39-51.
- Lázár Guy, Zsigó Jenő 1989. Torzító tükörben. Gondolatok a cigányság és a tömegkommunikáció viszonyáról. *Magyar Nemzet* szeptember 25.
- Lendvai Judit 1993. *A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiá*. Kandidátusi értekezés. Sokszorosított kézirat.
- Lendvai Judit-Szabó Ildikó 1994. Zárt karokkal. Kisebbségkedvelés. *HVG* április 29.
- Martinussen, Willy 1986. Önvédelem-e a nacionalizmus? Norvégia példája. *Szociológiai Figyelő* 2-3. 101-113.
- Olzak, Suzan 1993. Etnikai konfliktusok elemzési stratégiái. *Regio* 1. 159-182.
- Pártos Ferenc 1979. A cigány és a nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalmpolitikai célkitűzésekről. In: Hann Endre, Tomka Miklós. Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Budapest, TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- Szabó Ildikó 1994. Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. *Világosság* 3. 61-73.
- Szabó Miklós 1984/1985. Magyar nemzettudat-problémák a XX. század második felében. *Medvetánc* 1984/4 - 1985/ 1. 45-74.
- Szabó Miklós 1989. Pluralizmus és nemzet. *Limes* 1. 53-57.
- Tajfel, Henri 1980. Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csepeli György. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tomka Miklós 1991. Gazdasági változás és a cigányokkal kapcsolatos közvélemény. In: *Cigánylét*. Műhelytanulmányok. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. Turner, John C. 1980. A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoport
közti viselkedés távlatai. In: *Csoportlélektan*. Szerk. Pataki Ferenc. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Ungvári Tamás 1991. A parvenü és a pária. A kulturális antiszemitizmus arcai. *Világosság* 7-8. 492-508.

Wald, Paul é. n. *Juifs et Hongrois*. Constitution discursive des catégories sociales dans un corpus de courrier de lecteurs. (Kézirat) Budapest.

GUY LÁZÁR

THE ROLE OF MINORITIES IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY

The author gives an overview of the results of opinion polls on national identities made between 1973 and 1993. His survey shows that the relationship to minorities is characterized by a great deal of uncertainty, accompanied, for many people, by an insensitivity to minority problems or even by hostile attitudes towards minorities.

Many people still have prejudices against Hungarians living in Western countries. Such prejudices were created by the propaganda against emigrants as well as by enviousness.

What should be done to the Hungarian living in the neighbouring countries? - this question

provoked even more confusion. The majority of the population would like the government to take measures in their favour, but this includes not only that they should apply to international authorities but also to reannex the territories where Hungarians live or to remove them to Hungary. On the other hand, many people fear that the measures taken by the government are detrimental for the position of the Hungarian living in neighbouring countries or may embroil Hungary in war. A considerable number of people would not regret if Hungarian minorities adapted themselves to the circumstances and merged in the population of that country.

These phenomena are connected to the fact that neither a sensitivity to minority problems nor the claim to an unconditional enforcement of minority rights have been developed in the majority of the population. This fact is also manifested in that many of them question the existence of minorities living in Hungary and would support the idea of using them to blackmail the neighbouring countries.

An even more serious problem is that an overwhelming majority of people have hostile attitudes toward the Gypsies. They are considered as an entirely outgroup that functions mainly as a negative reference group and from which they demarcate themselves. The Gypsies are accepted by the public only as an independent ethnic group but not as an assimilating one. The majority of people think it necessary to maintain Gypsy traditions as well as acknowledge the Gypsies' cultural performance and do not want them to entirely adopt Hungarian ways. At the same time, the public opinion does not have confidence in the Gypsies' adapting themselves to society by their „own” efforts and therefore expects to accelerate this process by the use of pressure instead of increased support.

Unlike the Gypsies, the Jews are considered by general consciousness as a relative outgroup that functions primarily as a positive reference group. The particularities attributed to this ethnic group refer to its ability to enforce its interests.

However, the changes in the attitudes toward minorities between 1973 and 1993 show that some favourable processes have taken place during this period: there has been a growth in the sensitivity of the public toward minority problems and therefore the chance to clarify the national image has also increased. These processes begun in the previous political system, but gathered momentum only after the change of regime.